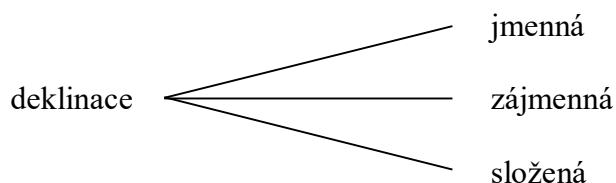

DEKLINACE

Deklinační systém pozdní psl. si lze představit následovně:

Jmenná a zájmenná deklinace jsou starobylé, jejich kořeny sahají až do ide. jazykového dávnověku. Naproti tomu deklinace složená je vývojově výrazně mladší: konstituovala se v rámci adjektivních deklinací v rané psl. (možná již o něco dříve, což napovídá fakt, že se velmi podobnou deklinací adjektiv vyznačují baltské jazyky).

Pád

Psl. pádový systém tvoří stejně jako nč. sedm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál.

V uspořádání pádového systému stč. proběhlo v porovnání s psl. velmi málo změn. Za dvě hlavní lze považovat:

a) Změna bezpředložkového lokálu v obligatorně předložkový v průběhu 14. stol. V památkách pocházejících ze 14. století objevují relikty bezpředložkového lokálu, obvykle v adverbálních funkcích: místa *dal Ploškovicích zem' u* (v Ploškovicích), času *zimě Durink děřátko na led vyvede* (v zimě), *způsobu jsú konvrši, ješto neumějí latíně* (latinsky).

b) Splnutí vokativu s nominativem (tj. fakticky zánik vokativu) jen v některých nespisovných útvarech, především ve slezskočeských dialektech. Jisté náznaky nominativu-vokativu lze pozorovat ve staré češtině: *liška, co to neseš* (,liško').

Rod

V ps. stejně jako v nč., tj. především podle sexuálních znaků (maskulinum – femininum – neutrum). Gramatická kategorie rodu byla do značné míry spojená s jazykovým systémem, neboť nositelem mužského a ženského rodu byla také řada neživotných substantiv: **gradъ* = maskulinum, **krъvbъ* = femininum (rodovou příslušnost jmen denotující neživé předměty ovlivňovala řada faktorů jazykové i mimojazykové povahy: příslušnost ke jmennému kmeni, slovtvorný typ či magické představy o duších neživých objektů apod.). Na sklonku psl. se v rámci mužského rodu začala krystalizovat kategorie personálnosti a životnosti. Ustálení kategorie životnosti podnítilo řadu zásadních změn české deklinace (o tom níže).

Číslo

Gramaticky závaznou jmennou formou byl vedle singuláru a plurálu také duál, a to nejen pro substantiva, ale také pro adjektiva, zájmena, číslovky a slovesa, které ji přijímaly na základě kongruence, jak ukazuje stč. věta *šla dva tovariše*.

Stč. duál se vyskytoval ještě v plném rozsahu, jeho flexe se však vyznačovala zarážející symetričností: s výjimkou tvarů osobních zájmen bylo každé duálové paradigma tvořeno třemi pádovými formami:

1. pro nom., ak., vok.,

2. pro gen. a lok.,
3. pro dat. a instr.

Ustup duálu je možno pozorovat v psaných památkách 15. století, nejprve u slovních druhů, u nichž plnil funkci shodové kategorie, později také u substantiv; v textech z 16. století již duálové tvary zpravidla schází (z toho lze usuzovat, že duál zanikl v mluveném jazyce v průběhu 15. století).

Původní duálové formy zůstaly zachovány do nč. jen ve zbytcích: u číslovek *dva, oba*, ve větší či menší míře u substantiv označujících párové lidské orgány *oči, uši, ruce, nohy, ramena, kolena* a ve spojení *dvě stě*.

Původně duálové zakončení proniklo do instr. pl., kde se stalo prostředkem rodové unifikace: *pány* → *pánama*, *ženami* → *ženama*, *městy* → *městama* (s výjimkou číslovek tyto relikty duálu již duálovou interpretaci nemají; o tom níže).

Vývojové trendy české deklinace:

1. Vliv kategorie rodu a životnosti na vývoj české deklinace

Původní psl. mužské *o-* a *jo-*kmeny se vyznačovaly homonymií nom. a ak., a tak z psl. věty **otъcbъ bijetъ synъ* nebylo jasné, kdo je původcem děje a kdo je dějem zasažen.

Z tohoto důvodu začaly pronikat formy gen. do ak. (proto genitiv-akuzativ).

Genitiv-akuzativ se prosadil již ve stč. období u osobních jmen, formy typu *člověk opustí otec i máteř* jsou ve stč. textech vzácné.

Starý akuzativ se držel déle u osobních jmen v předložkové frázi: *já budu jemu za otec*, a u jmen zvířat (až do 17. století): *kázal beránek upravití* (je možné, že zpočátku genitiv-akuzativ sloužil nikoli pro signalizování kategorie životnosti, nýbrž osobovosti).

V dalším vývoji se projevil vliv kategorie životnosti na nom. pl. neživotných m. (akuzativ-nominativ). Původní stč. stav lze znázornit následovně:

	sg.		pl.	
	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoci</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Z tabulky je patrné, že po provedení genitivu-akuzativu v sg. deklinaci byla koncovka nom. a ak. neživotných substantiv v singuláru neživotných substantiv shodná, kdežto v plurálu se lišila. Proto byla v pl. převzata koncovka akuzativu do nominativu:

sg.	pl.
-----	-----

	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoky</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Akuzativ-nominativ se prosadil velmi brzy u toponym vzniklých z etnonym: *Dušníky*, *Moravany*. U apelativ se jeho koncovky definitivně ustálily až na počátku 17. století (stávají se prostředkem odlišení kategorie životnosti).

Uplatnění rodového principu je patrné zejména na deklinaci mužských *a*-kmenových a *ja*-kmenových substantiv, které měly původně pádové formy zcela shodné s formami ženských *a*- a *ja*-kmenů:

plurál *a*-kmenů

	stč.		inovace	nč.
	f.	m.		vzor <i>předseda</i>
1.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>	personální koncovka <i>-ové</i>	<i>předsed-ové</i>
2.	<i>žen-Ø</i>	<i>vévod-Ø</i>	mužská koncovka <i>-óv</i>	<i>předsed-ů</i>
3.	<i>žen-ám</i>	<i>vévod-ám</i>	mužská koncovka <i>-ům</i>	<i>předsed-ům</i>
4.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
5.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
6.	<i>o žen-ách</i>	<i>o vévod-ách</i>	mužská koncovka <i>-ech</i>	<i>o předsed-ech</i>
7.	<i>žen-ami</i>	<i>vévod-ami</i>	tvrdá mužská koncovka <i>-y</i>	<i>o předsed-y</i>

2. Stírání rodových rozdílů v plurálu

Od 17. století můžeme pozorovat trend vedoucí k unifikaci plurálních koncovek rodově odlišených (tj. trend, který je k výše popsanému procesu uplatňování rodového principu právě opačný). Tento trend lze velmi dobře pozorovat v nespisovných útvarech češtiny: stírání rodových rozdílů se projevuje jak v jmenné, tak také složené a zájmené deklinaci. V nom. pl. došlo ve všech nespisovných útvarech k sjednocení forem neživotného maskulina, feminina a neutra:

ti dobří chlapci, ty dobré hrady / ženy, ta →
dobrá děvčata

V českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině dokonce splynuly i tyto dvě formy:

ti dobří chlapci, ty dobré (-ý) hrady / ženy / → *ty dobrý hrady chlapci / ženy / děvčata*
děvčata

Unifikační tendence vedoucí ke stírání rodových rozdílů v plurálu jsou patrné na nářečním vývoji forem dativu, lokálu a instrumentálu substantivních deklinací:

lok.**m.** -*ích* / -*ech***f.** -*ách* → -*ách* (-*ach*)**n.** -*ích* / -*ech***instr.****m.** -*y***f.** -*ami* → -*ama***n.** -*y*

Unifikaci koncovek instrumentálu lze chápat jako projev reinterpretace nepřímých pádů plurálových forem, v nichž se osamostatňuje komponent -*a*- signalizující plurál a vlastních pádových koncovek (kategorie rodu přestala být v těchto formách vyjadřována):

spisovná č.	některé dialekty č.¹
<i>strom-ům</i>	<i>strom-á-m</i>
<i>strom-ech</i>	<i>strom-á-ch</i>
<i>strom-y</i>	<i>strom-a-ma</i>

3. Pádový synkretismus

Pro vývoj české deklinace je příznačný pádový synkretismus, tzn. vzájemné vyrovnávání pádových forem.

Kromě již zmíněných genitivu-akuzativu, akuzativu-nominativu či nominativu-vokativu lze setkat s celou řadou dalších případů pádového synkretismu, např. lokálu-instrumentálu sg. m. a n. složené deklinace (*dobrém* → *dobrým*) nebo lokálu-genitivu v deklinaci číslovek (*tří* → *třech*).

4. Vliv hláskových změn

Podstatným činitelem ovlivňujícím vývoj deklinace již od psl. jsou hláskové změny. Hláskové změny zejména působily na rozvinutí flektivního charakteru psl., pč. a stč. deklinace, neboť jejich zásluhou vznikly další podoby koncovek:

¹ Zejména jde o dialekty české v užším smyslu.

a) Psl. přehlásky posílily formální odlišení tvrdých deklinací od deklinací měkkých (*o*-kmenů od *jo*-kmenů):

**lěto X *mor'o > *lěto X mor'e.*

b) Odlišení tvrdých a měkkých deklinací podpořily další stč. přehlásky: *'a / 'ä > ě*, *'u > i*, zčásti také *'o > ě*:

**města X *mor'a > města X mořě*
**městu X *mor'u > městu X moři*
**městóm X *mor'óm > městóm X mořiem.*

c) Kontrakce podpořila emancipaci deklinačních typů:

i) složené deklinace: nom. pl.

**dobri-ji > *dobr'í > dobří* (více viz oddíl složená deklinace),

ii) odlišení *ijo*- a *ija*-kmenů od *jo*- a *ja*-kmenů:

gen. sg. **oráča X *r'ebr'ija > *oráča X *r'ebr'á;*

tento vývoj ještě posílily přehlásky, diftongizace a monoftongizace:

**oráča X *r'ebr'á > oráče X řebří.*

d) Zánik a vokalizace jerů způsobila

i) vznik nulových koncovek v deklinaci maskulin **chlap-ъ > chlap-Ø*, **oráčъ > oráč-Ø*,

ii) změnu slabičné struktury pádových forem, zejména tato změna vyvolala alternace *e ~ Ø*: *sen ~ sna*.

5. Přejed substantiv od neproduktivních typů k produktivním

Pro vývoj české deklinace je příznačný zánik celé řady deklinačních typů. Jakmile deklinace zaniká, dané substantivum nezaniká s ní, nýbrž přechází k deklinaci jiné. Přejed k jiné deklinaci se obvykle realizuje následujícími způsoby:

a) jméno si zachová svůj rod a přejde k produktivní deklinaci, s níž ho spojuje zakončení některých pádových forem (zejména akuzativu a a nominativu), např. mužské *u*-kmeny přešly k *o*-kmenů, s nimiž měly společný právě tvar nom. a ak. (*med*, *syn* atd), event. jestliže to umožňuje zakončení slova (*úl-i* → *úl-Ø*);

b) jméno zůstane u dané deklinace, která je produktivní, avšak v jiném rodě: *ten zvěř* → *ta zvěř*;

c) jestliže není fonologická struktura finální části slova kompatibilní s žádnou č. deklinací,

i) je slovo opatřeno sufixem, který přejed umožní (*mati* → *mat-k-a*),

- ii) je fonologicky modifikováno, aby se mohlo skloňovat (např. vokalické zakončení slova je doplněno o hiatické *h*: *klí* → *kli-h-Ø*),
 iii) neskloňuje se (nebo se vyznačuje pádovou polyhomonymií): *máti*, *paní*.

6. Odstranění koncovek vyvolávajících neproduktivní alternace

Ve vývoji české flexe lze sledovat proces, který vede k odstranění alternací na morfologickém švu mezi tvarotvorným základem a koncovkou.

sg. vok. *hoše* → *hochu*, lok. *hoše* → *hochu*. V pl. však zůstala zachována koncovka *-i* způsobující palatalizaci předchozího konsonantu, protože umožňuje odlišení nominativu od akuzativu: *hoši* X *hochy*.

JMENNÁ DEKLINACE

Původně se jmenné skloňování řídilo kmenovým principem.

Tento princip tvoření flektivních forem je v nč. deklinaci běžně zastoupen, ale nikoli u substantiv, nýbrž u adjektiv a zájmen:

	$\sqrt{\text{mu}\check{\text{z}}^2}$	X	$\sqrt{\text{pěš}}$
sg.			
1.	<i>muž-Ø</i>		<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>muž-e</i>		<i>pěš-í-ho</i>
3.	<i>muž-i</i>		<i>pěš-í-mu</i>
4.	<i>muž-e</i>		<i>pěš-í-ho</i>
5.	<i>muž-i</i>		<i>pěš-í-Ø</i>
6.	<i>o muž-i</i>		<i>o pěš-í-m</i>
7.	<i>muž-em</i>		<i>pěš-í-m</i>

Z levého sloupce plyne, že takto tvořené pádové formy mají vnitřní strukturu:

lexikální morf ($\sqrt{\text{mu}\check{\text{z}}}$) + **koncovka** (*-Ø / -e / -i / -e / -i / -em*)

Na proti tomu z pravých sloupců plyne, že pádová forma měkkých adjektiv má v nové češtině strukturu:

lexikální morf ($\sqrt{\text{pěš}}$) + **kmenotvorný sufix** (*-í-*) + **koncovka** (*-Ø / -ho / -mu / -ho / -m*)

Zbytky kmenového systému lze v nové češtině pozorovat na některých deklinačních typech:

² Symbol $\sqrt{\quad}$ slouží k označení lexikálního morfu („slovního kořene“).

	√ <i>slon</i>	√ <i>kam</i>	√ <i>sém</i>
sg.			
1.	<i>slŭn-ě³</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
2.	<i>slŭn-ět-e</i>	<i>kam-en-e</i>	<i>sem-en-e</i>
3.	<i>slŭn-ět-i</i>	<i>kam-en-i</i>	<i>sem-en-i</i>
4.	<i>slŭn-ě</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
5.	<i>slŭn-ě</i>	<i>kám-en-Ø</i>	<i>sém-ě</i>
6.	<i>o slŭn-ět-i</i>	<i>o kam-en-i</i>	<i>o sem-en-i</i>
7.	<i>slŭn-ět-em</i>	<i>kam-en-em</i>	<i>sem-en-em</i>

Kmenový princip deklinace byl v psl., potažmo ve stč. v zánikovém stádiu. Lze to demonstrovat na následujícím případu *u*-kmenové deklinace:

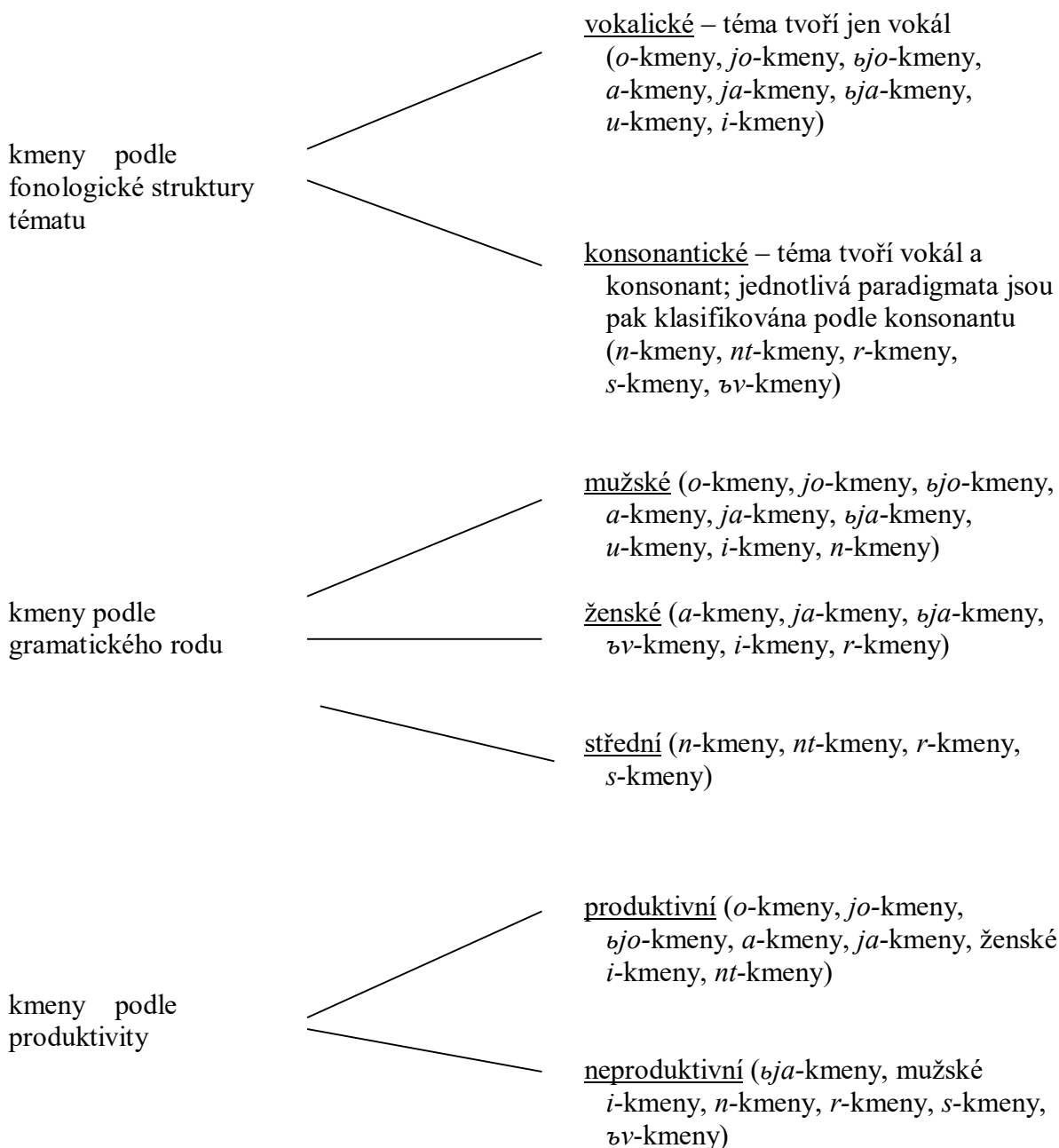
sg.	raná psl.		pozdní psl.		stč.
1.	* <i>sŭn-u-s</i>	→	<i>syn-ъ</i>	→	<i>syn-Ø</i>
2.	* <i>sŭn-ǫu-s</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u / syn-a</i>
3.	* <i>sŭn-ǫu-ei</i>		<i>syn-ovi</i>		<i>syn-ovi / syn-u</i>
4.	* <i>sŭn-u-m</i>		<i>syn-ъ</i>		<i>syn-Ø / syn-a</i>
5.	* <i>sŭn-ǫu-Ø</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u</i>
6.	* <i>sŭn-ǫu-Ø</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u / syn-ovi</i>
7.	* <i>sŭn-u-mi</i>		<i>syn-ъmь</i>		<i>syn-em</i>

Z přehledu je tedy zřejmé, že v období stč. byla kategorie kmene *u* substantiv mrtvá. Např. u mužských *o*-kmenů zůstalo kmenotvorné *-o-* manifestováno pouze ve třech pádech:

sg.	du.	pl.
1. <i>chlap-Ø</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-i</i>
2. <i>chlap-a</i>	<i>chlap-ú</i>	<i>chlap-Ø</i>
3. <i>chlap-u</i>	<i>chlap-oma</i>	<i>chlap-óm</i>
4. <i>chlap-Ø / chlapa</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-y</i>
5. <i>chlape-e</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-i</i>
6. <i>o chlap-ě</i>	<i>chlap-ú</i>	<i>chlap-iech</i>
7. <i>chlap-em</i>	<i>chlap-oma</i>	<i>chlap-y</i>

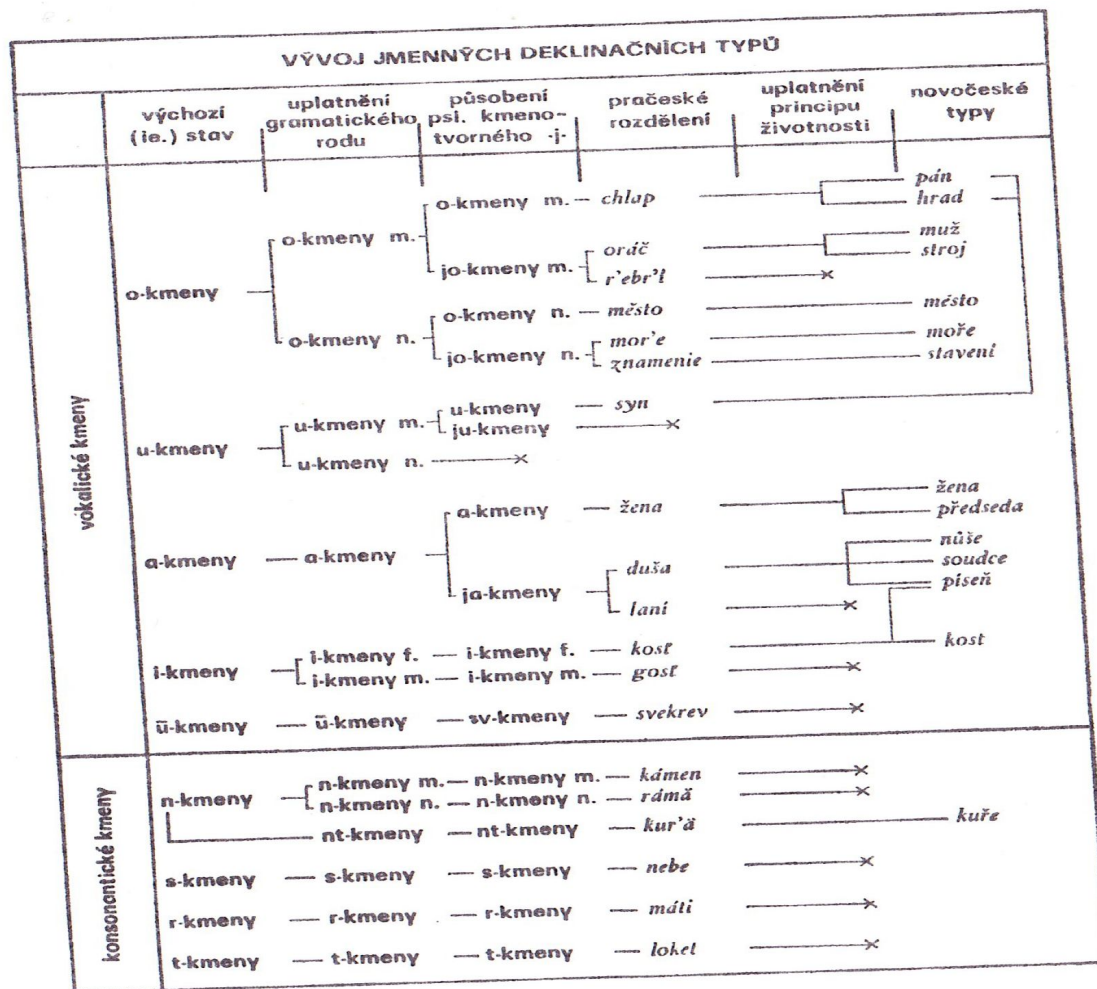
³ Pádové formy vysázené s normálním řezem písma jsou buď původní nepravidelné formy (vzniklé na základě hláskových změn), anebo formy nepůvodní vzniklé mladšími morfologickými procesy.

Klasifikace kmenových deklinací v psl. (a stč.):

Produktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je otevřená, tzn. do této deklinace náleží velký počet substantiv, event. podle těchto deklinací se skloňují nově tvořená/přejatá substantiva.

Neproduktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je uzavřená, počet substantiv náležejících do této deklinační třídy je nízký; tato substantiva přecházejí k jiným deklinacím, např. mužské *u*-kmeny k mužským *o*-kmenům.

Některé případy:

O-KMENY MASKULIN

raná stará čeština		nová čeština	
	inovace	životné	neživotné
sg.			
1.	<i>chlap-Ø</i>	<i>pán-Ø</i>	<i>hrad-Ø</i>
2.	<i>chlap-a</i>	<i>pán-a</i>	<i>hrad-<u>u</u> / les-a</i>
3.	<i>chlap-u</i>	<i>pán-u / pán-<u>ovi</u></i>	<i>hrad-u</i>
4.	<i>chlap-Ø</i>	<i>pán-<u>a</u></i>	<i>hrad-Ø</i>
5.	<i>chlap-e</i>	<i>pan-e / hoch-<u>u</u></i>	<i>hrad-e</i>
6.	<i>o chlap-ě</i>	<i>pán-<u>u</u> / pán-<u>ovi</u></i>	<i>o hrad-<u>u</u> / les-e</i>
7.	<i>chlap-em</i>	<i>pán-em</i>	<i>hrad-em</i>
pl.			
1.	<i>chlap-i</i>	<i>pán-i / pán-<u>ové</u> / žid-<u>é</u></i>	<i>hrad-y</i>

2.	<i>chlap-Ø</i>	<i>-óv</i>	<i>pán-ů</i>	<i>hrad-ů</i>
3.	<i>chlap-óm</i>		<i>pán-ům</i>	<i>hrad-ům</i>
4.	<i>chlap-y</i>		<i>pán-y</i>	<i>hrad-y</i>
5.	<i>chlap-i</i>	nominativ	<i>pán-i</i>	<i>hrad-y</i>
6.	<i>o chlap-iech</i>	<i>-ech, -ách</i>	<i>o vlč-ích / pán-ech</i>	<i>o luc-ích / hrad-ech / teplákách</i>
7.	<i>chlap-y</i>		<i>pán-y</i>	<i>hrad-y</i>

du.

1. *chlap-y*
2. *chlap-ú*
3. *chlap-oma*
4. *chlap-y*
5. *chlap-y*
6. *o chlap-ú*
7. *chlap-oma*

Ženské *ja-* a *i-*kmeny = vznik vzoru *píseň*

raná stará čeština			
	<i>ja-kmen</i>	<i>i-kmen</i>	<i>píseň</i>
sg.			
1.	<i>duš-ě (knieni)</i>	<i>kost-Ø</i>	<i>píseň-Ø</i>
2.	<i>duš-ě</i>	<i>kost-i</i>	<i>píseň-e</i>
3.	<i>duš-ĭ</i>	<i>kost-ĭ</i>	<i>píseň-i</i>
4.	<i>duš-u</i>	<i>kost'-Ø</i>	<i>píseň-Ø</i>
5.	<i>duš-e</i>	<i>kost-ĭ</i>	<i>píseň-i</i>
6.	<i>o duš-ĭ</i>	<i>o kost-ĭ</i>	<i>píseň-i</i>
7.	<i>duš-ů</i>	<i>kost'-ů</i>	<i>píseň-í</i>
pl.			
1.	<i>duš-ě</i>	<i>kost-i</i>	<i>píseň-ě</i>
2.	<i>duš-Ø</i>	<i>kost-ĭ</i>	<i>píseň-í</i>
3.	<i>duš-ěm</i>	<i>kost-em</i>	<i>píseň-ím</i>

4.	<i>duš-ě</i>	<i>kost-i</i>	<i>písn-ě</i>
5.	<i>duš-ě</i>	<i>kost-i</i>	= vok.
6.	<i>o duš-ěch</i>	<i>o kost-ech</i>	<i>písn-ích</i>
7.	<i>duš-ěma</i>	<i>kost-mi</i>	<i>písn-ěmi</i>

du.

1.	<i>duš-i</i>	<i>kost-i</i>
2.	<i>duš-ú</i>	<i>kost'-ú</i>
3.	<i>duš-ěma (duš-oma)</i>	<i>kost'-ma</i>
4.	<i>duš-i</i>	<i>kost-i</i>
5.	<i>duš-i</i>	<i>kost-i</i>
6.	<i>o duš-ú</i>	<i>o kost'-ú</i>
7.	<i>duš-ěma (duš-oma)</i>	<i>kost-ma</i>